

Yayın Geliş Tarihi: 28.12.2023

Yayına Kabul Tarihi: 17.04.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Jane, Murat. "Küçük Devlet" Kavramı Bağlamında Ermenistan'ın Trans-Kafkasya Politikasının Analizi (1991-2020)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 75 (2024): 61-94.

Araştırma Makalesi

"KÜÇÜK DEVLET" KAVRAMI BAĞLAMINDA ERMENİSTAN'IN TRANS-KAFKASYA POLİTİKASININ ANALİZİ (1991-2020)

(THE ANALYSIS OF ARMENIA'S TRANS-CAUCASUS
POLICY IN THE CONTEXT OF THE "SMALL STATE"
CONCEPT (1991-2020))

Murat JANE*

Öz: Uluslararası sistemin 1648 Westphalia Barış Antlaşmaları'ndan itibaren egemen politik birimler temelinde oluştuğuna dair bakış açısı, literatürde genel kabul görmektedir. Egemen ulus devletin önemi 1970'li yıllardan itibaren post-pozitivist teorik bir meydan okumayla karşı karşıya kalsa da bizce günümüzde halen devam etmektedir. Ancak de jure egemen eşit ulus devletlerin, de facto eşit olmadıkları da görülmektedir. Dolayısıyla bazı devletler güçlü ve "büyük", bazı devletler de güçsüz ve "küçük" olarak değerlendirilmektedir. Büyük ve küçük devletler arasındaki ayrımın ise ilk olarak 1815 Viyana Kongresi'nde kullanıldığı bilinmektedir. Zira Avrupa Ahengi olarak da tanımlanan bu sistemi oluşturan beş aktör büyük, diğer aktörler de küçük olarak kabul edilmiştir. Viyana Sistemi'nden sonra Milletler Cemiyeti (MC) ve Birleşmiş Milletler (BM) deneyimiyle sistemdeki tüm aktörler genel kurulda temsil edilmeye başlamış böylelikle, de jure eşitlik sağlanmıştır. Küçük devletler kavramı ise literatüre 1960'lı yıllardan itibaren yeni bağımsız eski sömürge devletlerin uluslararası sisteme dahil olmasıyla girmiştir.

* ORCID: 0000-0002-2409-131X

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
muratjane@aydin.edu.tr.

Fakat küçük devlet kavramsallaştırmasıyla ilgili birtakım muğlaklıklar (coğrafya, nüfus, askeri kapasite, küresel siyasete etki) da bulunmaktadır. Kategorik muğlaklığa rağmen Ermenistan gerek nüfusu gerek de diğer objektif kriterler açısından küçük devlet olarak değerlendirilebilir. Ancak Ermenistan küçük ve güçsüz bir aktör olmasına rağmen Trans-Kafkasya bölgesel alt sisteminde 1991-2020 yılları arasında maksimalist ve irredantist politikalarını sürdürmüştür. Bilindiği üzere Ermenistan, araç-amaç dengesizliğine rağmen güçlü komşusu Türkiye'ye "Büyük Ermenistan" ülküsü çerçevesinde meydan okumuş, diğer bir komşusu olan Azerbaycan'ın topraklarını uluslararası hukuka aykırı olarak işgal etmiş, Gürcistan'ın Cavaheti Bölgesi'nde de istikrarsızlık yaratmıştır.

Genel ve soyut olarak aktardığımız bilgiler çerçevesinde çalışmamızda Ermenistan'ın amaç-araç dengesizliğine ve küçük devlet niteliğine rağmen 1991-2020 yılları arasında yürüttüğü Trans-Kafkasya politikası analiz edilecektir. Çalışmamızın 2020 yılıyla sınırlandırılmasının temel nedeni, İkinci Karabağ Savaşı'nın Ermenistan'ın iç ve dış politikasında geri dönülemez bir süreci başlatmasıdır.

Anahtar Kelimeler: *Küçük Devletler, Ermenistan, Trans-Kafkasya, Azerbaycan, Rusya Federasyonu*

Abstract: *The point of view that the international system has been formed on the basis of sovereign political units since the 1648 Peace Treaties of Westphalia is generally accepted in the literature. According to us, although the importance of the sovereign nation state continues today, it has faced a post-positivist theoretical challenge since the 1970s. However, it is seen that de jure sovereign equal nation states are not de facto equal as well. Therefore, some states are considered strong and "great", and some states are considered weak and "small". It is known that the distinction between great and small states was firstly seen in the 1815 Congress of Vienna. Yet the five states that shaped the system also defined as European Concert were considered great and other states were considered small. After the Vienna System, with the experience of the League of Nations (LN) and the United Nations (UN), all actors in the system began to be represented in the general assembly and hereby de jure equality was achieved. The small states concept has entered the international relations literature with the inclusion of newly independent former colonial states in the international system since the 1960s.*

However, there are some ambiguities (geography, population, military capacity, impact on global politics) regarding the small state conceptualization as well. Despite categorical ambiguity, Armenia can be considered as a small state in terms of population and other objective criteria. However, despite being a small and weak actor, Armenia continued its maximalist and irredentist policies in the Trans-Caucasus regional subsystem between 1991 and 2020. As is known despite the imbalance between means and ends, Armenia has challenged its powerful neighbor Turkey within the framework of the ideal of “Greater Armenia”, occupied the territory of its another neighbor Azerbaijan contrary to international law and created instability in the Javakhati Region of Georgia as well.

Within the framework of available information we explain generally and abstractly, Armenia’s Trans-Caucasus policy between the years 1991-2020, which will be analyzed despite the imbalances concerning purpose-means and Armenia’s nature as a small state. The main reason for limiting our study to 2020 is that the Second Karabakh War started an irreversible process in Armenia’s domestic and foreign policy.

Keywords: *Small states, Armenia, Trans-Caucasus, Azerbaijan, Russian Federation*

Giriş

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin dağılması sadece Rusya Federasyonu (RF)'nin etki alanlarının kaybı anlamına gelmemiş aynı zamanda SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanmış pek çok küçük devlet, yapısal sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu çerçevede yeni bağımsız devletlerin yapısal sorunları, uluslararası sistem ve alt bölgesel sistemlerde birtakım güç boşlukları yaratmıştır. Söz konusu güç boşluklarının ve donmuş çatışmaların yaşandığı bölgelerden biri de Trans-Kafkasya'dır. Bu bölgede SSCB'den bağımsızlığını ilan etmiş üç küçük devlet bulunmaktadır. Bunlar; Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dır. Bolşevik Devrimi'nden sonra bağımsızlık deneyimi yaşayan ancak bu deneyimleri kısa süren üç küçük Trans-Kafkas devleti için 20. yüzyıldaki bağımsızlık deneyimi yeni zorlukları ve fırsatları barındırmıştır. Her üç devletin Sovyet sonrası dönemde siyasi bağımsızlıklarının sürdürülebilirliği için iç politik ve ekonomik istikrara ihtiyaçları olmuştur. Gürcistan; Abhazya, Güney Osetya ve Acaristan sorununu ulus devlet inşa sürecine uygun çözmeyi amaçlamış, Karadeniz'deki jeopolitik konumunu kullanarak ekonomisini canlı tutmaya çalışmıştır. Azerbaycan ise topraklarına yönelik Ermeni tehdidine karşı koymaya çalışmış ve doğal kaynaklarını kullanarak büyük güçler tarafından ekonomik açıdan vazgeçilmez olduğunu kabul ettirmeyi amaçlamıştır. Ermenistan söz konusu iki komşusunun aksine jeopolitik açıdan karaya sıkışmış olmasına ve herhangi bir zenginlik kaynağına sahip olmamasına rağmen bölgede revizyonist faaliyetler yürütmüş, RF ve İran ile yakın ilişkiler kurarak özellikle Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkilerinde sert söylemli ve uluslararası hukuka aykırı politikalar yürütmüştür. Bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından İkinci Karabağ Savaşı'nın sona erdiği 2020 yılına kadar Ermenistan'ın dış politikasının temel çerçevesini revizyonizm ve saldırganlık oluşturmuştur. Çalışmada uluslararası ilişkiler literatürüne göre küçük bir devlet olmasına rağmen Ermenistan'ın 2020 yılına kadar ulusal kapasitesini aşarak yürüttüğü dış politika girişimleri ve diplomatik girişimler analiz edilecektir. Bu çerçevede çalışmamızda önce küçük devlet kavramının ana hatlarına, sonra Ermenistan dış politikasının genel çerçevesine, Ermenistan'ın bölgedeki devletlerle ilişkilerine ve son olarak bölgeyi çevreleyen bölgesel güçlerle ilişkilerine değinilecektir.

Uluslararası İlişkilerde Küçük Devlet Kavramı

Uluslararası ilişkilerde bir devletin üç temel unsuru bulunmaktadır. Bunlar; insan topluluğu, devletin toprağı (kara, varsa karasuları ve hava sahası) ve

söz konusu topraklar üzerinde kurulmuş egemen bir siyasal yönetimdir¹. 26 Aralık 1933 tarihinde imzalanan Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Montevideo Sözleşmesi (Montevideo Konvansiyonu)’ne göre söz konusu üç unsurun yanı sıra tamamlayıcı ilke olarak “*diğer devletlerle ilişki kurabilme kapasitesi*” de eklenmiştir². Montevideo Konvansiyonu günümüzde sadece 19 devlet tarafından imzalanmış olup, uluslararası hukukun genel kabulü yukarıda ifade edilen üç temel unsurdur³. De jure tanımlamanın yanı sıra devletler belli ölçütlere göre büyük devlet, orta büyüklükte devlet, küçük devlet ve süper güç gibi farklı sınıflandırmalarla da analize tabi tutulmaktadır. Çalışmamızın kavramsal çerçevesini oluşturan küçük devlet, aslında bir devletin ne olduğu değil ne olmadığı üzerine tanımlanmıştır⁴. Bu çerçevede küçük devletler büyük ya da orta büyüklükte değildir. Lakin küçük devletler uluslararası sistemde heterojen yapıda olup, göz ardı edilmeyecek kadar çok sayıdadır. Fakat uluslararası sistemde küçük devletler her zaman dikkate alınmamıştır. Beş büyük devletin yönettiği 1815 Avrupa Uyumu’ndan 1848 yılına kadar diploması, büyük devletler arası etkileşimle sınırlı kalmıştır. Zira bu durum 19. yüzyıl Avrupa diplomasininin başat özelliklerinden biridir. Hatta pek çok uluslararası ilişkiler uzmanına göre 1815-1914 yılları arasında büyük devlet olmayan aktörlerin hepsi “*küçük devlet*” olarak adlandırılmıştır⁵.

Küçük devletin ne olması gerektiğine dair kriterler, en az küçük devlet tanımları kadar heterojenlik arz etmektedir. Robert Rothstein’a göre küçük devlet olmanın kriteri, büyük güçler tarafından potansiyel veya filli olarak tehdit altında olmaktır. Böylelikle Rothstein küçük devlet kavramının maddi olduğu kadar psikolojik boyutunun da önemini vurgulamıştır. Buna göre küçük devlet; güvenliğini kendi imkanlarıyla sağlayamayacağına farkında olan ve başka devletlerin, kurumların, süreçlerin ve gelişmelerin katkısına ihtiyaç duyan güçtür. Bu çerçevede Rothstein’a göre küçük devletin kendine özgü üç boyutu bulunmaktadır. Bunlar; dış yardım gerekliliği, güvenliğini sağlamak için zaman kısıtı ve küçük devlet liderlerinin zayıflıklarını değiştiremez görmeleridir⁶.

1 Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, 2. Baskı (Ankara: Turhan Kitabevi, 2004): 140-152.

2 “Montevideo Convention on the Rights and Duties of States,” accessed August 20, 2023, <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/01/1-02/rights-duties-states.html>.

3 Pazarcı, 140.

4 Iver B. Neumann and Sieglind Gstöhl, “Introduction: Lilliputians in Gulliver’s World?,” in *Small States in International Relations* (Seattle: University of Washington Press, 2006), 3–36.

5 Neumann and Gstöhl, 5-8

6 Robert O. Keohane, “Lilliputians’ Dilemmas: Small States in International Politics,” *International Organization* 23, no. 2 (April 1969): 291–310, <https://doi.org/10.1017/S002081830003160X>.

Valerio Crispolti de küçük devlet olma kriterini ve tanımını ekonomik kısıtlar üzerinden değerlendirmiştir. Crispolti'ye göre küçük devletler diğer güç kategorilerinden doğal afetlere, ticaret değerlerindeki keskin dalgalanmalara, ihracat talebindeki ani değişikliklere ve finansal akışların aniden durması gibi dışsal ekonomik şoklara karşı daha savunmasızdır. Söz konusu ekonomik kırılma, küçük güçlerin ekonomik yapılarındaki hassasiyetle bağlantılıdır. Sınırlı doğal kaynaklara sahip olma, küçük iç pazar ve dış ticaret açığı küçük devletleri dövizle bağımlı kılmaktadır. Bu açıdan, yapısal ekonomik sorunlar bir devletin küçük olmasını sebep olmaktadır⁷.

Anne-Marie Brady'nin aktardığı üzere John Henderson'a göre küçük devletlerin altı temel özelliği bulunmaktadır. Bunlar;⁸

- 1) Sınırlı kaynaklar nedeniyle uluslararası ilişkilere düşük düzeyde katılım,
- 2) Sınırlı kaynaklar nedeniyle dışişleri bürokrasisinin gelişmemiş olması,
- 3) Dış politikada daha çok ekonomik konulara, koşullara ve ticarete odaklanma,
- 4) Uluslararası örgütlere, ittifaklara ve uluslararası rejimlere endeksli dış politika,
- 5) Uluslararası ilişkilerdeki normatif söylemlere ve ahlaka vurgu,
- 6) Riskten kaçınma ve güçlü devletlerin desteğini alamamaktan endişe etmektir.

Yukarıdaki yaklaşımlar çerçevesinde anlaşılacağı üzere küçük devlet çoğu zaman güçsüz olmakla eşdeğer görülmektedir. Thucydides'in Peleponnez Savaşları'nda güçlülerin yapacaklarını yapacağına ve küçük devletlerin başına gelenleri çekeceğine ilişkin görüşleri, 20. yüzyıldaki "Balkanlaşma" sürecinde küçük devletlerin büyük devletlerin müdahalesine açık hale gelmesi ve Zbigniew Brzezinski'nin altını çizdiği gibi güç boşluğunun küçük devletleri daha fazla içine çekmesi gibi analizler bu bakış açısından kaynaklanmaktadır⁹.

7 Valerio Crispolti, "Do Small States Need Large External Buffers? Evidence from an Event-Study Analysis," in *Handbook of Small States* (Routledge, 2018): 121.

8 Anne-Marie Brady, "Small States and the Turning Point in Global Politics," in *Small States and the New Security Environment* (Cham: Springer, 2021), passim.

9 Godfrey Baldacchino, "Thucydides of Kissinger? A Critical Review of Smaller State Diplomacy," in *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience* (New York: Palgrave Macmillan, 2009): 21.

Ancak küçük devlet olma niteliği her zaman güçsüzlükle eş değerlendirilmemelidir. Zira Vaughan A. Lewis’in aktardığı üzere Erling Bjøl’e göre küçük devlet kavramı tek başına bir anlam ifade etmemektedir. Bir devlet başka bir devlete göre büyük ya da küçük olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede küçük devlet olmak nispidir. Örneğin Lüksemburg Belçika’ya göre küçük bir devlettir ya da büyük devlet olarak algılanan Fransa Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’ye göre küçük devlet olarak görülebilir¹⁰. Küçük devlet kavramına ilişkin farklı yaklaşımların olması, uluslararası ilişkiler literatüründe yaygın olarak kabul gören bir tanımın henüz ortaya çıkmadığını göstermektedir. Ancak genel olarak bakıldığında nüfus, yüzölçümü, gelir düzeyi, gayri safi yurt içi hasıla ve satın alma gücü paritesi gibi birtakım kriterler dikkat çekmektedir¹¹.

Küçük devlet tanımındaki görelî muğlaklığın teori ve olası dış politika eğilimleri söz konusu olduğunda azaldığı iddia edilebilir. Realizm, liberalizm ve konstrüktivizmin teorik ön kabulleri ışığında küçük devletler ve dış politikaları analiz edilebilir. Fakat ana akım teorilerden realizmin ve liberalizmin büyük devletlerin politikalarını merkeze alması, konstrüktivizmin de uluslararası politika açısından kapsamlı bir teori olmaktan ziyade sosyal olguları açıkladığı eleştirisi küçük devletlerin dış politikalarının teorik olarak açıklanmasını -ya da bir çerçeveye oturmasını- zorlaştırmaktadır. Söz konusu teorik zorluklar İzlanda’da yer alan “*Küçük Devlet Çalışmaları Merkezi*”ndeki akademisyenlerin “*Barınak teorisi (Shelter theory)*”ni ve “*Statü-Arayışı teorisi (Status-Seeking Theory)*” geliştirmesini beraberinde getirmiştir. Barınak teorisi; küçük devletlerin karşı karşıya kaldığı ekonomik, toplumsal ve siyasal sorunların neticesinde oluşan krizlerin etkilerini azaltmak ya da ortadan kaldırmak için attığı dış politik hamleleri içermektedir. “*Barınma/Sığınma*” ihtiyacındaki küçük devletler, büyük devletler ya da uluslararası örgütler tarafından sağlanan siyasi, ekonomik ve toplumsal sığınaklarla varlıklarını devam ettirmeyi amaçlar¹². Başka bir ifadeyle küçük devletler; siyasi, ekonomik ve toplumsal olmak üzere üç kategorideki kırılma noktalarını aşmak için büyük devletlere ve uluslararası örgütlere bağımlıdır¹³. Siyasi barınma; herhangi bir ihtiyaç durumunda başka bir devlet ya da uluslararası örgütün doğrudan/görünür diplomatik desteğini, askeri desteğini, diğer stratejik

10 Vaughan A. Lewis, “Foreword: Studying Small States over the Twentieth into the Twenty-First Centuries,” in *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience* (New York: Palgrave Macmillan, 2009): xiii.

11 Tom Crowards, “Defining the Category of ‘Small States,’” *Journal of International Development*, no. 14 (2002): 144–149.

12 Brady, 5.

13 James Rogers, “Small States, Great Powers and Armed Drones,” in *Small States and the New Security Environment* (Cham: Springer, 2021): 59.

teminatları ve uluslararası normlar tarafından korunmayı içermektedir. Ekonomik barınma; doğrudan ekonomik yardım, para birimi birliği, IMF ve Dünya Bankası gibi dış mali otoritelerden yardım, krediler, pazarlara erişim imkanı ve ortak pazar gibi imkanlarla bağlantılıdır. Ekonomik barınma bunların yanı sıra Covid-19 döneminde olduğu gibi tıbbi ekipman tipi stratejik mallara erişimi de içermektedir. Küçük devletler; kısıtlı iç pazarları, küresel piyasaların istikrarsızlığı ve dalgalı ekonomik yapıları nedeniyle ekonomik anlamda dışsal faktörlere bağımlıdır. Bu sebeplerden ötürü küçük devletler dış politikalarını yürütürken sıklıkla ekonomik barınaklara ihtiyaç duyarlar. Toplumsal barınma; küçük devletlerin uzman, fikir, norm ve ideoloji üretme kısıtlarının büyük güçler tarafından tamamlanmasını içermektedir. Bu çerçevede küçük güçler büyük güçlerden fikir, ideoloji ve diğer yenilikleri “ithal” ederek uluslararası sistemden izole olmamaktadır. Toplumsal barınma yaklaşımına göre küçük ve büyük güçler arasındaki kültürel ve düşünsel etkileşim küçük güçlerin ilerlemesine ve gelişmesine katkı sağlamaktadır. Barınak teorisine göre söz konusu politikaların küçük devletler tarafından yürütülmesi; olası bir dış politika krizinden önce riskin azaltılmasına, kriz anında dış politik şokların etkisinin emilmesine ve krizden sonra da toparlanmaya yardım etmektedir¹⁴.

Barınak teorisinin yanı sıra küçük devletlerin dış politika davranışlarını açıklayan diğer teori “*Statü Arayışı teorisi*”dir. Elbette statü arayışı sadece küçük devletlere özgü değildir. Zira uluslararası sistemdeki her aktör; meşruiyet, otorite ve saygı kazanmak için statü arayışı içinde olabilir. Aktörlerin statü arayışındaki amacı, hiyerarşik uluslararası sistemde alta yer alan aktörlere rızaya dayalı itaati (başka bir ifadeyle hegemonyayı) sağlamaktır. Hegemonya arayışının dışında aktörler, BM Güvenlik Konseyi gibi uluslararası sistemin kurumlarında yer alarak da statülerini arttırmayı amaçlarlar. Küçük devletler açısından statü arayışı bir açıdan maddi kapasitenin uluslararası sistemdeki güç mücadelesinde yeterli olmadığı durumlarda devreye girmektedir¹⁵. Dolayısıyla; küçük devletlerin dış politikalarını açıklamayı amaçlayan teorilerden statü arayışı teorisine göre küçük devletler sadece pratik faydalar ve güvenlik arayışı içinde olmazlar, uluslararası sistemde bir statü elde etmek için de dış politika yürütürler¹⁶. Örneğin İskandinav devletleri; iyi ülke, küresel varlık, yumuşak güç, mutluluk, barış ve refah indekslerinde üst sıralarda yer alarak uluslararası sistemde “*markalaşmış*” aktörler arasındadır¹⁷.

14 Brady, 5-7.

15 Pal Roren and Anders Wivel, “King in the North: Evaluating the Status Recognition and Performance of the Scandinavian Countries,” *International Relations* 37, no. 2 (2023): 302-303.

16 Baldur Thorhallsson, “Studying Small States: A Review,” *Small States & Territories* 1, no. 1 (2018): 25.

17 Roren and Wivel, 299.

Küçük devletler barınak ve statü arayışı teorilerinin yanı sıra dengeleme (balancing) ve güçlü devletin yanında yer alma/peşine takılma (bandwagoning), riski azaltan dengeli ilişkiler kurma (hedging) ve tarafsızlık gibi dış politika stratejilerine de başvurmaktadır. Dengeleme küçük bir devletin karşı karşıya kaldığı tehditleri, bir ittifaka ya da güvenlik oluşumuna katılarak bertaraf etme amacına yönelikken, güçlü devletin yanında yer almak kısa vadede güvenlik risklerini azaltmayı amaçlamaktadır. Küçük devletler bu iki politikanın yanı sıra riski azaltan dengeli ilişkiler kurma eğiliminde de olurlar. Küçük devletler, büyük devletlerin maddi olanaklarından faydalanırken, söz konusu büyük devletlerin siyasi iradelerini dayatma tehdidiyle de karşı karşıya kalırlar. Bu nedenle küçük devletler söz konusu büyük devlet politikalarına maruz kalmamak için “hedging” stratejisini uygulamaya meyledebilirler. Bu politika bir anlamda dış politikada “risk yönetimi”ni içermektedir. Alternatif dış politika pozisyonlarından tarafsızlık, küçük devletlerin hiçbir kutba ya da ittifak sistemine dahil olmayarak egemenliklerini ve otonomilerini koruma amaçlarını içermektedir¹⁸.

Büyük Strateji (Grand Strategy) açısından küçük devletlerin temel iki yaklaşımı bulunmaktadır. Bunlardan biri saklanma (hiding) diğer de daha önce değindiğimiz barınak arayışıdır (shelter-seeking). İlki güç yetersizliği nedeniyle uluslararası ilişkilerin dışında kalmayı ve tarafsızlığı içermektedir. Barınak arayışındaki küçük devletler de güç dengesi koalisyonlarında yer alabilirler ancak nadiren dengeleme peşinde koşarlar. Günümüzde küçük devletlerin büyük stratejisinde sadece büyük güçlerin istilalarına karşı güvenliklerini sağlamak değil, küreselleşme sürecinde yer alabilme yeteneği de yer almalıdır. Zira Anders Wivel’e göre başarılı bir küçük devlet büyük stratejisi; pragmatik, uygulanabilir ve küreselleşmenin etkileri çerçevesinde savunma amaçlı ve saldırgan amaçlı barınak arayışını birleştiren bir büyük strateji olmalıdır¹⁹.

Yukarıdaki tanımlar ve yaklaşımlar çerçevesinde küçük devlet kavramının ve küçük devlet dış politika alternatiflerinin çok çeşitli olduğu görülmektedir. Alternatif dış politika seçeneklerine rağmen küçük devletlerin uluslararası sistemdeki belirleyiciliklerinin büyük ve orta büyüklükteki devletlerden daha kısıtlı olduğu iddia edilebilir.

18 Zivile Marija Vaicekauskaite, “Security Strategies of Small States in a Changing World,” *Journal on Baltic Security* 3, no. 2 (2017), passim.

19 Anders Wivel, “The Grand Strategies of Small States,” in *The Oxford Handbook of Grand Strategy* (Oxford: Oxford University Press, 2021): 495-500.

Ermenistan Dış Politikasının Ana Hatları

Bağımsızlıktan sonra Ermenistan dış politikasını belirleyen genel faktörler arasında Ermenistan'ın coğrafi konumu, diaspora, Hay Dat doktrini, mitolojik-tarihsel anlatı, Ermeni Kilisesi, Karabağ'ın yeri ve tamamlayıcılık (complementarity) sayılabilir.

Ermenistan coğrafi konumu itibarıyla denize çıkışı olmayan küçük bir devlettir²⁰. Denize çıkışı olmamasının yanı sıra Ermenistan'ın coğrafi derinliğe sahip olmaması başkent Erivan'ı olası bir savaşta düşmanların doğrudan hedefi haline getirmektedir²¹. Dolayısıyla Ermenistan'ın dış politikada komşularıyla daha iyi ilişkiler kurması ve revizyonist politikaları tercih etmesinden ziyade bölgesel işbirliği projelerinde yer alması daha rasyonel olacaktır²².

Ermenistan'ın coğrafi konumunun yanı sıra diaspora faktörü de Ermenistan dış politikasında önemli bir faktördür. Diaspora ya da Ermenilerin tabiriyle “*Spyurk*”; 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddialarının soykırım olarak tanınmasına yönelik lobi faaliyetlerinde, Ermenistan bürokrasisine eleman temin etmede ve Karabağ ile çevresindeki yedi rayonun işgalinin tanınması gibi konularda destek sağlamaktadır²³.

Diaspora ile yakından ilgili diğer dış politika faktörü de Hay-Dat Doktrini'dir. “*Ermeni Davası*” olarak da bilinen doktrin üç amacı bulunmaktadır. Bunlar; tarihi Ermeni topraklarında Büyük Ermenistan'ı kurmak, dünyaya dağılmış - diaspora olmuş- Ermenilerin söz konusu Büyük Ermenistan'a dönmelerini sağlamak ve son olarak da sosyal devleti kurmaktır²⁴. Söz konusu Büyük Ermenistan günümüzde Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, İran ve Irak'ın toprak parçalarından bazı kısımları içermektedir²⁵. Dolayısıyla Hay-Dat'ın ilk amacı doğası gereği yayılcı ve revizyonist bir içeriğe sahiptir. İkinci olarak da Hay Dat, diaspora Ermenilerini ortak Ermeni kimliği altında birleştirmeyi amaçlamaktadır²⁶.

20 Kamer Kasım, “Armenia's Foreign Policy: Small State Irredentism,” *Review of Armenian Studies*, no. 25 (2012): 135.

21 Hatem Cabbarlı, “Ermenistan Dış Politikasını Belirleyen Ögeler ve Kavramsal Yaklaşım,” in *Ermenistan Dış Politikası (1991-2019)* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2020): 20.

22 Kasım, 135.

23 Cabbarlı, 27-29; Ebru Çoban Öztürk, “Diaspora ve Dış Politika: Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Diasporanın Rolü,” *Ermeni Araştırmaları*, no. 46 (2013): 150.

24 Cabbarlı, 33.

25 Çoban Öztürk, 154.

26 Keisuke Wakizaka, “Ermenistan'ın Ulus-Devlet İnşası ve Meşruiyetinde, Ermeni Meselesi ve Karabağ Sorununun Rolü,” *Yeni Türkiye*, no. 60 (2014): 5.

Ermenistan dış politikasını kuran önemli hususlardan biri de tarihsel ve mitolojik Ermeni tarih yazımıdır. Ermeniler kadim bir halk olduklarını vurgulamak amacıyla soylarının Hz. Nuh’un torunu Hayk’tan geldiğini iddia ederler²⁷. Ermeniler söz konusu kadim halk iddialarını Hıristiyanlığı kabul eden ilk halk oldukları iddiasıyla desteklerler²⁸. Ermenistan dış politikası kadim halk inancını besleyen mitosları soykırım iddialarıyla birleştirmektedir. Zira ilk Hıristiyan halk olduğunu iddia eden Ermeniler aynı zamanda “soykırımı uğramış” en eski ve ilk halk olma sıfatını da elde etmeyi amaçlamaktadır²⁹. Bu amaca paralel olarak 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddiaları soykırım olarak tanınırsa Batı uygarlığının “soykırım yapmış uygarlık” sıfatı görece olarak ağırlığını yitirecek (zira iddiaya göre öteki kabul edilen Türkler/Müslümanlar da soykırım suçunu işlemiş olacak), Almanya da “soykırım yapmış ilk devlet” olma sıfatından kurtulmuş olacaktır³⁰. Bu çerçevede Ermenistan’ın dış politikasındaki soykırım söyleminin sürdürülebilirliğiyle Batı’nın soykırımcı medeniyet etiketinden kurtulma amacı örtüşmüş olmaktadır. Bu husus da kadim halk ve soykırımı uğrama söylemini Ermenistan dış politikasında kullanışlı bir dış politika aparatı haline getirmektedir.

Hıristiyanlığı kabul etmiş ilk halk algısı şüphesiz Ermeni Apostolik Kilisesi’ni Ermenistan dış politikasında önemli bir araç haline dönüştürmektedir. Kilise özellikle farklı yerlerde yaşayan Ermeniler için ortak payda niteliğindedir. Örneğin Erivan, Gürcistan ve İran’da yaşayan Ermeniler Doğu Ermenicesi konuşurken, Anadolu’daki Ermeniler Batı Ermenicesi konuşmaktadır. Bu durumun yanı sıra Gümrü ve Ahılkelek’te konuşulan Ermenicede Türkçenin etkisi görülürken Erivan ve Karabağ’da konuşulan Ermenicede yer yer Farsçanın etkileri tespit edilmektedir. Bu çerçevede farklı coğrafyada yaşayan Ermenilerin kültürel farklılıklarını ortak paydada birleştiren faktör Apostolik Kilisesi’dir³¹.

Kilise’nin ortak payda olma işlevinin benzerini Karabağ’ın Ermeni siyasetindeki yerinde de görebilmek mümkündür. Karabağ’ın nüfusu 19. yüzyıl itibarıyla Rus Çarlığı’nın hegemonik demografi politikasına uygun olarak Ermeniler lehine arttırılmış, Karabağ’a Osmanlı ve İran coğrafyasından çok

27 Meşdi İsmayılov and Barış Özdal, “Sosyal Teori Bağlamında Ermeni Milliyetçiliğinin Tarih ve Coğrafya Retoriği,” *Ermeni Araştırmaları*, no. 61 (2018): 36.

28 Sergey Minasyan, “Armenia’s Attitudes Towards Its Past: History and Politics,” *Caucasus Analytical Digest*, no. 8 (July 17, 2019): 11.

29 İsmayılov and Özdal, 38.

30 Erol Göka, “Ermeni Sorunu’nun (Gözden Kaçan) Psikolojik Boyutu,” *Ermeni Araştırmaları*, no. 1 (May 2001): 131-134.

31 Wakizaka, 2-3.

sayıda Ermeni göç etmiştir³². SSCB döneminde de Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti oluşturulmuş, söz konusu yönetim biriminde Ermenilerin Karabağ'a yönelik talepleri devam etmiştir. Zira Ermeniler Karabağ üzerindeki taleplerini Sovyet yönetimine sıklıkla dile getirmiş, Ermeni ileri gelenleri konuyla ilgili dilekçe ve mektuplar yazmış fakat Sovyet yönetimi bu talepleri geri çevirmiştir. Demografik yapısı değiştirilen Karabağ Soğuk Savaş Dönemi'nde Ermenilerin yoğunlukla yaşadığı nüfusuyla dikkat çekmiştir. 18 Şubat 1988 tarihinde 140 üyesinin 110'u Ermeni olan Dağlık Karabağ Bölgesel Meclisi'nin Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC)'ne bağlanma kararı ve talebi Mihail Gorbaçov yönetimi tarafından reddedilmiştir. Bu çerçevede Gorbaçov döneminde SSCB'deki Ermeni-Azerbaycan Türkü ilişkilerinin merkezinde Karabağ yer almıştır³³.

Ermenistan dış politikasında ve Ermeni tarih yazımında Karabağ'ın statü sorunu aynı zamanda Türk karşıtlığıyla ilişkilendirilmiştir. Örneğin Ermeni milliyetçisi Zori Balayan'a göre Karabağ, tarihi Ermenistan topraklarını "barbar Türklerden" kurtarmak için önemli bir aşamadır³⁴. Hatta Aleksandr İskenderyan'ın ifadesiyle Soğuk Savaş Sonrası Ermeni tarih yazımı ve dolayısıyla dış politikası "Karabağlılaşmış"tır³⁵. Özellikle Levon Ter-Petrosyan'dan sonra Karabağ klanının Ermenistan siyasetinde baskın hale gelmesiyle Ermenistan'ın çıkarları Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesi ya da ayrı bir siyasal birim olarak varlığını sürdürmesine indirgenmiştir. Karabağ meselesi sadece yeni kurulan Ermeni devletinin kökenlerini yönlendirmekle kalmamış, aynı zamanda ulusal kimliğin nasıl tanımlanacağı, demokratik kültürün nasıl yerleştirileceği, ekonomik kalkınmanın nasıl teşvik edileceği ve yeni bağımsız bir devlet olarak dış politikanın nasıl oluşturulacağı gibi en önemli tartışmaları da kapsamıştır. Başka bir ifadeyle iç veya dış politikayla ilgili her konu farklı derecelerde Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesine ya da bağımsız bir devlet olma çabalarına tabi kılınmıştır³⁶.

Yukarıda ifade edilen faktörlerin yanı sıra 26 Ocak 2007 tarihinde kabul edilen Ermenistan'ın Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nde Ermenistan dış politikasının temel ilkelerinden biri olarak ifade edilen tamamlayıcılık da dikkate değerdir. Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nde yer aldığı üzere tamamlayıcılık, bölgedeki ve bölgede çıkarları olan aktörlerle eş zamanlı olarak

32 Murat Jane, *Rusya Federasyonunun Trans-Kafkasya Politikasının Analizi: Süreklilik Mi Dönüşüm Mü?*, 1st ed. (Bursa: Dora Yayıncılık, 2020): 113.

33 Jane, 183.

34 Wakizaka, 7-8.

35 Minasyan, 10.

36 M. Hakan Yavuz and Michael M. Gunter, *The Karabakh Conflict between Armenia and Azerbaijan: Causes & Consequences* (Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2023): 70-71.

ilişkileri geliştirmeyi amaçlayan denge politikasıdır. Başka bir ifadeyle tamamlayıcılık RF ile ilişkileri geliştirirken NATO ile ilişkileri göz ardı etmeme, soykırım iddialarına rağmen Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkileri yürütebilme kabiliyeti gibi hususları içermektedir. Bu çerçevede Ulusal Güvenlik Stratejisi’ne göre Ermenistan dış güvenlik stratejisi; uluslararası, bölgesel ve Pan-Ermeni (Diaspora odaklı) olmak üzere üç düzeyde şekillenmektedir³⁷. Nikol Paşinyan iktidarının ilk yıllarına denk gelen 2018-2020 arası dönemde dış politikada Batıcı ve liberal hamleler görülmüştür. Ancak söz konusu dış politika hamleleri tamamlayıcılık ilkesiyle örtüşse de kısa vadede Ermenistan’ın pratik kazanımlarından bahsetmek olası değildir.

Ermenistan açısından söz konusu dış politika ve denge arayışı devlet başkanları düzeyinde devam ettirilmeye çalışılmıştır. Ermenistan’ın ilk devlet başkanı Levon Ter-Petrosyan kimlik ve kolektif hafızayı ülkenin gelişimine zarar verici bir unsur olarak görmüş ve Ermenistan’ın dış politikasına rasyonalizm ve pragmatizm getirmeye çalışmıştır. Petrosyan Ermenistan’ı Avrupalı, Kafkasyalı ya da Asyalı olarak nitelendirmekten kaçınmış, ülkeyi Doğu ile Batı arasında bir köprü olarak tanımlamayı tercih etmiştir. Ter-Petrosyan’ın ulusal kimlikle ilgili konulardaki tartışmalı pozisyonu, özellikle de Türkiye dahil olmak üzere komşularla sağlıklı ve sorunsuz ilişki kurmaya ulusal değerlerden daha fazla öncelik verme isteği kendisine karşı muhalefete ve 1998 yılında istifasına neden olmuştur. Petrosyan’ın istifasından sonra Ermenistan siyasetinde Karabağ klanının etkisi artmış ve Robert Koçaryan devlet başkanı olmuştur. Koçaryan, dış politikada tamamlayıcılık ilkesini sürdürmeye çalışıp, Avrupalı kimliğine vurgu yapmış ancak diasporanın dış politikada etkin bir söylem haline dönüşmesi, soykırım iddiaları odaklı siyasi söylemin etkisini arttırmıştır. Koçaryan Avrupa entegrasyon sürecine önem verdiğini dile getirirse de kendi döneminde Ermenistan ekonomisinin stratejik varlıkları RF tarafından ele geçirilmiştir. Başka bir ifadeyle söz konusu tamamlayıcılık politikası etkin bir şekilde uygulanamamaktadır. Söz konusu süreç Karabağ klanından gelen diğer devlet başkanı Serj Sarkisyan döneminde de devam etmiştir. Ermeni siyasetindeki Rus etkisi ve RF-Avrupa entegrasyonu arasındaki zorlayıcı etki Sarkisyan döneminde de görülmektedir. Sarkisyan Ermenistan’ın Avrupa ile yakınlaşma sürecinin benzersiz olduğunu vurgulamış; Ermeni değerlerinin, kültürünün ve kimliğinin Ermeni ulusunu Avrupa’nın bölünmez bir parçası haline getirdiğini ve Ermenistan’ın Avrupa ile bütünleşme politikasının temel taşı olduğunu oluşturduğunu kesin bir dille ifade etmiştir³⁸. Fakat Sarkisyan RF’nin

37 “National Security Strategy of the Republic of Armenia (2007)”
https://www.files.ethz.ch/isn/155589/Armenia%20National%20Security%20Strategy%202007_eng.pdf, n.d., accessed December 3, 2023.

38 Aram Terzyan, “The Evolution of Armenia’s Foreign Policy Identity: The Conception of Identity Driven Paths. Friends and Foes in Armenian Foreign Policy Discourse,” in *Values and Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia* (Tbilisi: Universal, 2016): 149–156.

baskısıyla 2013 yılında Vilnius'taki AB Zirvesi'nde serbest ticaret antlaşmasını imzalamamış ve 2015 yılında Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) üyesi olarak tercihini RF merkezli Avrasya entegrasyonundan yana kullanmıştır³⁹. Fakat sonrasında RF-AB arasındaki denge tekrardan AB'ye kaymıştır. 4-6 Nisan 2016'da gerçekleşen Dört Gün Savaşı'nın da etkisiyle Ermenistan 2017 yılında AB ile Kapsamlı ve Geliştirilmiş Ortaklık Anlaşması (Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement-CEPA) imzalamıştır. Bu özelliğiyle Ermenistan CEPA'yı imzalayan tek AEB üyesi olmuştur⁴⁰.

RF ve AB arasında artan gerilim Ermenistan'ın iki güç arasında denge kurmasını, çok yönlü tamamlayıcı bir dış politika yürütmesini zora sokmaktadır⁴¹. Genel anlamda Ermenistan aslında RF ve Batı arasında denge kurmakta zorlanmaktadır⁴². Bu zorluk Nikol Paşinyan döneminde Ermenistan açısından daha belirgin hale gelmiştir. Başbakan olmadan önce muhalif bir gazeteci olan Paşinyan'ın söz konusu muhalif tutumunu İkinci Karabağ Savaşı haricinde yürüttüğü politikalarda sürdürdüğü iddia edilebilir⁴³. Paşinyan'ın Armenian Time gazetesinde çalışırken Sarkisyan yönetimi ve Karabağ klanındaki siyasal elitleri eleştirirken üzerinde durduğu hususlar arasında hukuk devleti, hukukun üstünlüğü ve yolsuzluk gibi liberal temalar yer almıştır. Hatta Paşinyan Kadife Devrim'i "*aşk ve toleransın kadife devrimi*" olarak ifade etmiştir⁴⁴. Sarkisyan'ın görev süresini uzatmak için planladığı anayasa değişikliği, otoriter ve oligarşik siyasal sistem, halkın refah seviyesine katkısı olmayan politikaların yarattığı hayal kırıklığı, yolsuzluk ve etkin olmayan dış politika gibi sebepler Sarkisyan yönetimine karşı sivil protestolara neden olmuş⁴⁵, Sivil Sözleşme (Civil Contract) ve Çıkış İttifakı (Way Out Alliance) seçimleri kazanarak Paşinyan Başbakan olmuştur. Liberal söylemli Paşinyan Karabağ klanına muhalif olsa da RF-Batı arasındaki klasik dış politik gerilimi yaşamıştır. Fakat seleflerine göre söz konusu dış politik gerilimi iktidarının

39 Jane, 340.

40 Vahram Ter-Matevosyan and Narek Mkrtychyan, "The Conduct of Armenian Foreign Policy: Limits of the Precarious Balance," in *Small States and the New Security Environment* (Cham: Springer, 2021), 205-206.

41 Hayk Paronyan, "Armenian Foreign Policy between Eurasian and European Integration Models," *Eastern Journal of European Studies* 12, no. 1 (June 2021): 259.

42 Paronyan, 262.

43 Paşinyan'ın Twitter'da 2. Karabağ Savaşı esnasında attığı tweetlerin bir kısmı, iktidara gelmeden önce ve iktidara geldikten sonra kullandığı liberal vaatleri ve söylemleri içermektedir. Bu konuda bkz. Murat Jane, in *Analysis of Nikol Pashinyan's Performance In Digital Diplomacy From The Tovuz Crisis To The 2020 Nagorno-Karabakh Ceasefire Agreement* (International Conference on Digital Diplomacy: Trends and Features, İstanbul, 2023), 10.

44 Alexandr Markarov and Vahe Davtyan, "Post-Velvet Revolution Armenia's Foreign Policy Challenges," *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 26, no. 4 (Fall 2018): 531-532.

45 Agnieszka Miarka and Justyna Lapaj-Kucharska, "Armenian Foreign Policy in the Wake of the Velvet Revolution," *European Politics and Society* 23, no. 5 (2022): 698.

başından itibaren daha belirgin yaşamıştır. Bunda şüphesiz ki RF’nin hegemonik beklentilerine karşı yürütülen birtakım politikaların da etkisi olmuştur. Örneğin Paşinyan 12 Temmuz 2018 tarihinde yeni Başbakan olarak Brüksel’deki NATO Zirvesi’ne katılmış⁴⁶, Batılı kurumlarla ilişkileri yakın olan kişileri hükümette ve bürokraside görevlendirmiştir. Bunlar arasında Soros Vakfı’nın desteklediği Transparency International’da çalışmış olan Ermenistan Ulusal Güvenlik Konseyi Başkanı Armen Grigoryan ve Devlet Denetim Servisi Başkanlığı’na atanan ve Rus karşıtlığıyla bilinen David Sanasaryan gibi kişiler yer almaktadır⁴⁷.

Yukarıda aktarılan bilgilerden anlaşılacağı üzere 1991 sonrası Ermenistan dış politikasının ana hatlarını oluşturan faktörler küçük bir devlet olan Ermenistan’ı, yönetmesi zor dış politik kararlarla karşı karşıya bırakma potansiyelini içermektedir. Ermenistan’ın kapasitesini aşan dış politika uygulamalarını, Trans-Kafkasya’daki diğer aktörlerle -Azerbaycan ve Gürcistan ile- ve Trans-Kafkasya’nın bölgesel güçleriyle (Türkiye, RF ve İran) ilişkilerinde görebilmek mümkündür.

Ermenistan’ın Trans-Kafkasya’daki Devletlerle İlişkilerinin Ana Hatları

Ermenistan’ın Trans-Kafkasya bölgesel alt sisteminin doğrudan coğrafi üyesi olan iki komşusu Azerbaycan ve Gürcistan’dır. Trans-Kafkasya’nın üç halkı Bolşevik Devrimi sonrası hem bağımsızlığı hem de çatı siyasal birimlerde yer alarak (Trans-Kafkasya Demokratik Federal Cumhuriyeti, SSCB) ortak yönetim deneyimini yaşamışlardır. Üç devlet de SSCB dağıldıktan sonra yapısal sorunlarla karşılaşmıştır. Yapısal sorunların yanı sıra Ermenistan’ın Azerbaycan ve Gürcistan ile yaşadığı sorunlar farklı düzeylerde değerlendirilebilir.

Söz konusu iki devletten Azerbaycan ile yaşadığı sorunlar; Karabağ ve çevresindeki yedi rayonun işgali, Hocalı Katliamı ve Karabağ’da işgal sonrası kurulan tanınmayan de facto politik birimin diplomatik olarak tanıtılma hedefidir. Özellikle Karabağ’ın statüsü ikili ilişkilerin merkezinde yer almıştır. Sorunun çözümüyle ilgili Petrosyan’ın Eylül 1997’de AGİT Minsk Grubu’nun barış taslağını kabul etmesi⁴⁸ iktidarı kaybetmesini beraberinde getirmiş,

46 Markarov and Davtyan, 533

47 Aktaran Jane, 393-394.

48 AGİT’in Karabağ Sorunu’nun çözüm sürecindeki rolü için bkz. Barış Özdal, “AGİ(K)T Minsk Grubu’nun Dağlık Karabağ Sorunu’nun Barışçıl Yöntemlerle Çözüm(Süzlüğü) Sürecinde Başarısız Olma Nedenlerinin Analizi,” in *Karabağ: Dünü, Bugünü, Yarını* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), passim.; Sezgin Kaya and Barış Özdal, “AGİT’in Dağlık Karabağ Sorunu’nun Çözümündeki Yetersizliğinin Analizi,” *Ermeni Araştırmaları* 73 (2023): passim.

sonrasında yerine geçen Karabağ Ermenisi Koçaryan Azerbaycan ile ilişkilerinde diaspora faktörünü incelemiş, Karabağ'daki politik birimin tanınması Ermenistan'ın önceliği olmuştur⁴⁹. Koçaryan'ın iktidarıyla etkisini arttıran Karabağ klanı -ya da başka bir ifadeyle Karabağlı ve Karabağ'ın bağımsızlığı için mücadele etmiş bireyler- Karabağ'ı "İslami doğuya karşı son savunma" hattı olarak nitelmiştir⁵⁰. Koçaryan'dan sonra devlet başkanı olan Serj Sarkisyan da Karabağ klanının etkili bir üyesi olarak Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde krizi tırmandıran liderlerden olmuştur. Sarkisyan; Hocalı Katliamı öncesinde Azerbaycanlıların, Ermenilerin sivil halka dokunmayacağını düşündüklerini fakat Hocalı Katliamı'ndan sonra bu düşüncenin değiştiğini söylemiş, bir bakıma Ermenistan karar alıcılarının işlediği insanlığa karşı suçları kabul etmiştir⁵¹. Ermenistan'ın küçük bir devlet olmasına rağmen bölgede Azerbaycan aleyhine revizyonist çaba ve amaçlarını daha önce bahsedilen 26 Ocak 2007 tarihli Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nde de görmek mümkündür. Ermenistan söz konusu belgede Azerbaycan'ı Ermenistan ve Karabağ'daki de facto birime güç kullanma ihtimali olan tehdit unsurları arasında saymış, bölgesel entegrasyon projelerinden izole etmekle suçlamış ve Ermenistan'ın güvenliğiyle Karabağ'daki de facto yönetimin bekasını aynı paydada değerlendirmiştir⁵². Her ne kadar Ermenistan kendisini Karabağ'daki de facto birimin garantörü olarak kabul etse de Vincent Kopecek'e göre Karabağ'daki de facto birimin mi Ermenistan'ı araçsallaştırdığı yoksa Ermenistan'ın mı Karabağ'daki siyasal birimi araçsallaştırdığı net değildir⁵³. Karabağ klanının Ermeni siyasetindeki doğrudan etkisi daha önce ifade ettiğimiz Kadife Devrim'den sonra sona ermiş, Karabağ elitleri dahil pek çok kişi görevden alınmıştır. Karabağ Ermenilerinin doğrudan etkin olduğu tek alan Ermenistan Savunma Bakanlığı ve Silahlı Kuvvetler olmuştur⁵⁴. Buna rağmen İkinci Karabağ Savaşı'nı önceleyen Tovuz Çatışması'ndan iki gün önce ilan edilen 10 Temmuz 2020 tarihli yeni Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nde de Karabağ ve Azerbaycan vurgusu dikkat çekmektedir. Yeni belgede Azerbaycan'ın "Artsakh [Karabağ]ihtilafının barışçıl çözüm süreci"ni engellediği, "Artsakh halkı" için tehlike olduğu ve Türkiye ile Azerbaycan'ın anti-demokratikleşen yapılarının Ermenistan

49 Cabbarlı, 22-23, 39-41.

50 Vincent Kopecek, "Nagorno-Karabakh and Javakhati: Two Different Trajectories of Armenian Separatist Movements," in *De Facto States in Eurasia* (London & New York: Routledge, 2020), 117.

51 Thomas De Waal, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War* (New York & London: New York University Press, 2003). : 172.

52 "National Security Strategy of the Republic of Armenia (2007)"

53 Vincent Kopecek, "The Nagorno-Karabakh Republic And the Republic of Armenia: Who Instrumentalizes Whom?," in *De Facto States in Eurasia* (London & New York: Routledge, 2020), 208-224.

54 Kopecek, "The Nagorno-Karabakh Republic And...", 218.

açısından bu devletleri öngörülemez kıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca son 30 yıldır Azerbaycan’ın Sumgayıt, Bakü, Marağa ve Gence’deki katliamlarıyla Ermeni-fobik politikalar yürüttüğü vurgulanmıştır⁵⁵. Paşinyan liberal söylemlerle Başbakan olsa da Ermenistan Savunma Bakan Yardımcısı David Tonoyan’ın “*yeni topraklar için yeni savaş*” yaklaşımını benimsemesi, COVID-19 salgını ve salgının ekonomik sonuçlarına rağmen Karabağ’daki de facto birimde seçim kararı alınması gibi iki devlet arasındaki krizi tırmandıran gelişmeler önce Tovuz Çatışması’nın sonra da İkinci Karabağ Savaşı’nın Ermenistan’ın yenilgisiyle sonuçlanmasını beraberinde getirmiştir⁵⁶. Ermenistan’ın ikili ilişkilerde krizi tırmandıran ve küçük devlet kapasitesini zorlayan hususlardan biri de bölgede yaratmış olduğu çevre sorunlarıdır. Ermenistan işgal ettiği ve Karabağ’da yer alan Sarseng baraj gölünü de dış politik baskı aracı olarak kullanmıştır. Ermenistan söz konusu baraj gölünün kullanımını sekteye uğratarak Azerbaycan’a ekonomik olarak da zarar vermiştir. Hatta zaman zaman Ermenistan Sarseng’deki barajı yıkmakla tehdit edip suya güvenli erişimi engelleyerek ve suyun yapısına zarar vererek BM’ye göre insani hukuka ve insan hakları hukukuna aykırı davranmıştır⁵⁷. Ayrıca Ermenistan’ın nehirlerinden gelen radyoaktif ve biyolojik atıklarla kirlenmiş sular Azerbaycan’ı tehdit etmektedir. Kur Havzası’ndaki ve Metsamor Nükleer Santrali’ndeki faaliyetler söz konusu su kirliliğini etkilemektedir. Başka bir ifadeyle Ermenistan’ın revizyonist politikalarının sadece jeopolitik-tarihi değil ekolojik boyutu da bulunmaktadır⁵⁸. Ermenistan’ın saldırgan ve revizyonist politikalarına karşın Azerbaycan Haydar Aliyev döneminden itibaren daha dengeli bir dış politika yürütmeye başlamış, bu süreçte ekonomik ve askeri açıdan güçlenmiştir. Ermenistan’ın aksine Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC), Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) ve Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) gibi projelerden geri kalmamıştır⁵⁹. Azerbaycan’ın aksine Ermenistan-Gürcistan ilişkileri daha dengeli seyretmiştir. Zira gerek 2007 yılındaki gerek de 2020 yılındaki Ermenistan Ulusal güvenlik strateji belgelerinde bu husus vurgulanmaktadır. 2007 yılındaki belgede Gürcistan ile bölge istikrarına katkı sağlayan dostane ilişkilerden, Gürcistan’ın Ermenistan için önemli transit

55 “National Security Strategy of The Republic of Armenia (2020),” n.d., <https://phlconnect.ched.gov.ph/admin/uploads/add217938e07bb1fd8796e0315b88c10/2020-National-Security-Strategy.pdf>.

56 Aktaran Jane, 353-354.

57 Tuğba Evrim Maden, “Azerbaycan’da Su Kıtılığı ve Ermenistan İle Sarsang Rezervuarı Sorunu,” *Ermeni Araştırmaları* 52 (2015): 211–217.

58 Yegane Bakshiyeva, “Threats and Provocations Originating from The Republic of Armenia Towards the Water Resources of The Republic of Azerbaijan,” *Review of Armenian Studies*, no. 40 (2019): 114–116.

59 Javid Valiyev, “Foreign Policy of Azerbaijan in 25 Years of Independence: Priorities, Principles and Achievements,” *Caucasus International* 7, no. 1 (Summer 2017): 38.

yollarını barındırmasından ve iki devlet arasındaki ilişkileri önemli hale getiren Cavak topluluğundan (Cavahetya Ermenileri) bahsetmektedir⁶⁰. 2020 yılındaki ulusal güvenlik strateji belgesinde Gürcistan ile ilişkilere daha çok ekonomi ve işbirliği temelinde değinilmiştir⁶¹. Başka bir ifadeyle Ermenistan açısından Gürcistan ile ilişkilerin temelini Gürcistan'daki Cavahetya Ermenilerinin durumu ve Gürcistan'ın jeopolitik öneminin Ermenistan dış politikasındaki yeri oluşturmaktadır. Ermenistan'ın bölgedeki yayılmacı ve revizyonist tutumu şüphesiz ki ülkesinde Ermeni azınlık barındıran Gürcistan'ın endişelerini arttırmıştır. Zira bağımsızlığın ilk yıllarından Ermenistan'ın Cavahetya Ermenilerinin taleplerini desteklediği bilinmektedir⁶². Hatta RF'deki Ermeni diasporası 2000 yılında Cavahetya Ermenilerinin statülerine ilişkin self determinasyon hakkının bile gündeme getirilebileceğinden bahsetmiştir⁶³. Taşnaklarla bağı olduğu iddia edilen Virk Hareketi de Cavahetya'den çıkmıştır⁶⁴. 1988 yılında ayrılıkçı amaçlarla kurulan Cavak Halk Hareketi bölgeyi Ermenistan'la birleştirmek istemiş, söz konusu hareketin silahlı kanadı Parvent de bölgede etkili olmuştur⁶⁵. Günümüzde bu sorun iki devlet arasındaki ilişkileri fazla etkilemiyor gibidir. İki devlet Cavahetya Ermenilerinin durumuyla ilgili ortak bir tutuma sahip gibi görünmekle birlikte Ermenistan'ın Cavahetya'de olası bağımsızlık ya da özerklik fikrine karşı olduğu görülmektedir⁶⁶. Fakat Soğuk Savaş'ın sonuna doğru Karabağ'da olduğu gibi Cavahetya'de de Ermenilerin organize olmaları Gürcistan'ı endişelendirmiştir. 1988 yılında oluşan Cavak Hareketi ilk başta Ermeni, Gürcü ve Ruslardan oluşmaktayken sonrasında Karabağ ile beraber Ermenistan etno-politikasının bir parçası haline gelmiştir. Zira Ermenistan Dağlık Karabağ ve yedi rayonu işgal sürecinde Cavahetya'deki Ermenilerden oluşan birlik kurulmasını talep etmiştir⁶⁷. Karabağ ve yedi rayonun işgali her ne kadar Gürcistan'ı doğrudan ilgilendirmese de Gürcistan 2007 yılına kadar açık kalmış ve bölgede yer alan olan Rus Üssü'ndeki Ermenileri olası RF-Gürcistan geriliminde kullanılabilirdiğinden endişe etmiştir⁶⁸. Mihail Saakaşvili devlet başkanı

60 "National Security Strategy of the Republic of Armenia. (2007)"

61 "National Security Strategy of The Republic of Armenia. (2020)"

62 Cabbarlı, 28.

63 Hatem Cabbarlı, "Rusya'da Ermeni Diasporası: Oluşumu ve Faaliyetleri," *Ermeni Araştırmaları* 3 (2001): 147.

64 Göktürk Tüysüzöğlü, "Gürcistan'da Muhtemel Bir Ayrılıkçı Bölge: Samtske-Cevaheti," *Karadeniz Araştırmaları* 14, no. 55 (Güz 2017): 75.

65 Hatem Cabbarlı, "Ermenistan'ın Bölge Politikasında Gürcistan: Tarihi Süreçte Karşılıklı İlişkiler", *Ermeni Araştırmaları* 6 (Yaz 2002): 176-177.

66 Fatma Didem Ekinci, "Güney Kafkasya'da İki-Tarafılığın İzlerini Bağlamsallaştırmak: Ermenistan ve Gürcistan Örneği," *Ermeni Araştırmaları* 63 (2019): 102.

67 Kopecek, "Nagorno-Karabakh and Javakheti...", 115.

68 Tüysüzöğlü, 71.

olduktan sonra ilk başta Virk Hareketi’nin ileri gelenlerini tutuklamış ve hareketin siyasallaşmasını engellemiştir⁶⁹. Saakaşvili’nin politikaları Cavak Hareketi’nin milliyetçi etkisini azaltmış fakat başarılı entegrasyon politikalarına rağmen bölgedeki Ermeniler merkezi otoriteden ziyade yerel otoritelere daha fazla itibar etmiştir⁷⁰. Bu çerçevede Cavahetya Ermenilerinin Tiflis’teki yetkililere sıklıkla Gürcistan’ın siyasi ve ekonomik kalkınma süreçlerine Cavakları entegre etme konusundaki başarısızlıklarını ve bölgedeki sorunları dile getirmeyi engelleyen yasaların çıkarılmasının önündeki engelleri şikayet ettikleri görülmektedir. Cavahetya Ermenilerini ayrıca Saakaşvili’nin Mustafa Kemal Atatürk’ü örnek aldığına dair beyanlarına da tepki gösterdikleri bilinmektedir⁷¹.

Cavahetya Ermenilerinin tepki gösterdiği bir başka husus da Ahıska Türklerinin anavatanları olan Samsthe-Cavahetya’ya dönmeleridir. 1999 yılında Gürcistan’ın Avrupa Konseyi üyelik şartlarından biri olan Ahıska Türklerinin vatanlarına dönüş süreci gerek Ermenistan tarafından gerek de Cavahetya Ermenileri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu husus Gürcü karar alıcıları tarafından da bahane olarak sıklıkla dile getirilmiştir. Ahıska Türklerinin Gürcistan’a dönüşüne ilişkin temel dört argüman bulunmaktadır. Argümanların ilki, Ahıska Türklerinin RF tarafından Gürcistan’da istikrarsızlık yaratmak amacıyla kullanılma ihtimalidir. İkincisi, Ahıska Türklerinin yaşayacağı entegrasyon sorunlarıdır. Üçüncüsü, Ahıska Türklerinin geri dönüşlerinin Gürcü ulus devlet inşa sürecine zarar verme ihtimalidir. Son olarak da Ahıska Türkleri ve Cavahetya Ermenileri arasında Gürcistan’ı istikrarsızlaştıracak sorunların yaşanması ihtimalidir⁷².

Her ne kadar birtakım sorunlar gözlemlense de Cavaheti Sorunu silahlı bir harekete dönüşmemiş, bu yönüyle de Dağlık Karabağ ve yedi rayonun işgal sürecinden farklılaşmaktadır⁷³. Fakat yine de mahiyeti itibarıyla sorun Vahram Ter-Matevosyan ve Brent Currie’nin ifadesiyle “gerçekleşmemiş bir çatışma”dır⁷⁴. Küçük devlet olmasına rağmen revizyonist ve yayılmacı bir güç olan Ermenistan’ın Cavaheti Sorunu’nu Karabağ kadar ön plana almamasının

69 Tüysüzoğlu, 75

70 Kopecek, “Nagorno-Karabakh and Javakhati...”, 124.

71 Artyom Tonoyan, “Rising Armenian-Georgian Tensions and the Responsibility of a New Ethnic Conflict in the South Caucasus,” *Demokratizatsiya* 18, no. 4 (Fall 2010): 295-296.

72 Yuliya Biletska and Turgut Kerem Tuncel, “Ahıska Türklerinin Gürcistan’a Geir Dönüşü ve ‘Ermeni Faktörü,’” in *Gürcistan’daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset* (Ankara: Terzi Yayıncılık, 2016), 319–23.

73 Tüysüzoğlu, 76.

74 Vahram Ter-Matevosyan and Brent Currie, “A Conflict That Did Not Happen: Revising the Javakh Affair in Georgia,” *Nations and Nationalism* 25, no. 2 (August 2018): 1–21.

nedenerleri arasında Kopecek'in ifade ettiği gibi gücünü bölmekten çekinmesi⁷⁵ ya da Hatem Cabbarlı'nın ifade ettiği gibi Karabağ'daki uluslararası hukuka aykırı durumun üzerine Cavaheti'deki taleplerini ertelemesi olabilir⁷⁶. Bunların dışında Ermenistan şüphesiz ki daha önce de ifade edildiği gibi Gürcistan'ın Ermenistan ekonomisi açısından öneminin farkındadır. Başka bir ifadeyle Gürcistan'ın istikrarsızlaşması Ermenistan'a da zarar verecektir. Ermenistan ticaretinin yaklaşık %70'i Gürcistan limanlarından yapılmaktadır. Başka bir deyişle Ermenistan'ın denize çıkışı Gürcistan üzerinden sağlanabilmektedir⁷⁷. Fakat aynı zamanda 2007 yılına kadar Ahılkelek'teki Rus Üssü Ermenileri güvende hissettirmekteydi⁷⁸. Küçük bir devlet olan Ermenistan, yayılmacı ve revizyonist politikalarıyla Rus güvencesinin sağladığı “barınak” olanağını dengede yürütememiş ve 2008'deki RF-Gürcistan Savaşı'nda yürütülmesi zor politikanın etkisini hissetmiştir.

Ermenistan'ın Sarkisyan döneminde karşı karşıya kaldığı ilk jeopolitik sorun, RF-Gürcistan Savaşı'nda Gürcistan üzerinden yürütölen ticaretin sekteye uğraması ve RF ile Ermenistan'ı bağlayan tek otoyolun bir süreliğine kapanmış olmasıdır. Savaş esnasında ve sonrasında iki devlet arasındaki ilişkilerin zaman zaman gerildiği görölmüştür. Örneğin Gürcistan'daki bazı medya organları tarafından RF'nin Ermenistan topraklarında konuşlandırdığı uçakların Gürcistan'a karşı kullanıldığı iddia edilmiş, 2011 yılında Karabağ'daki de facto birimde yapılan seçimler Gürcistan tarafından “yasa dışı” olarak nitelendirilmiş, Gürcistan'ın Ermenistan'a atanan büyükelçisi Tengiz Sharmanashvili Ermenistan Dışışleri Bakanlığı'na çağırılmıştır⁷⁹. Paşinyan'ın iktidara gelmesinden sonra ilişkiler görel olarak yumuşasa da⁸⁰ iki devlet arasında zaman zaman ortaya çıkan sorunların olduğu da dikkate alınmalıdır.

Ermenistan'ın jeopolitik dezavantajlarına ve bölgedeki izole konumuna rağmen askeri harcamalarında kısıntıya gitmediği görölmektedir. Örneğin tablo-1 ve tablo-2'de 1992-2000 yılları arasında ekonomik sorunlarına rağmen Azerbaycan ve Gürcistan'a göre daha fazla konvansiyonel silah ithal ettiği görölmektedir. Tablo-3 ve tablo-4'te de doğal kaynaklara sahip olmamasına ve dış ticareti zorlayan jeopolitik konumuna rağmen Ermenistan'ın GSYH'nin silahlanmaya ayrılan yüzdeler kısmının Azerbaycan ve Gürcistan'la

75 Kopecek, “Nagorno-Karabakh and Javakhati...”, 121.

76 Cabbarlı, “Ermenistan'ın Bölge Politikasında...”, 174.

77 Kopecek, “Nagorno-Karabakh and Javakhati: ...”: 120.

78 Tüysüzöđü, 72.

79 Alexandr Markarov, Galtsyan, Narek S., and Hayrapetyan, Grigor, “The Main Dimensions and Issues of Armenia's Foreign Security Policy,” in *Values and Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia* (Tbilisi: Universal, 2016), 107–44.

80 Markarov and Davtyan, 534

“Küçük Devlet” Kavramı Bağlamında Ermenistan’ın Trans-Kafkasya Politikasının Analizi (1991-2020)

karşılaştırılabilecek düzeyde yakın olduğu görülmektedir. Gerçi askeri harcamalar arasındaki asimetri özellikle Azerbaycan ve Ermenistan arasında 1998’den itibaren geometrik olarak artsa da Ermenistan’ın sert güç araçlarını kullanma konusundaki eğilimi anlaşılabilir. Ermenistan’ın sert güç araçlarını kullanma konusundaki eğilimi anlaşılabilir.

Aktör/Yıl	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Azerbaycan	64	49	25	-	-	-	-	-	3	-	-
Ermenistan	-	8	310	47	102	-	-	2	-	-	-
Gürcistan	-	4	-	-	-	8	18	25	6	79	-

Tablo-1: 1992-2000 Arası Trans-Kafkasya devletlerinin konvansiyonel silah ithalatı⁸¹

Aktör/Konvansiyonel Silah tipi	Azerbaycan	Ermenistan	Gürcistan
Uçak	-	-	16
Ağır silahlar	-	26	1
Zırhlı Araçlar	74	90	76
Radarlar	-	108	-
Füzeler	-	245	3
Gemiler	67	-	44
TOPLAM	141	469	140

Tablo-2: 1992-2002 Arası Trans-Kafkasya devletlerinin ithal ettiği konvansiyonel silahların türleri⁸²

81 Björn Hagelin, “Arms Transfers to the South Caucasus and Central Asia Compared, 1992–2002,” in *Armament and Disarmament in the Caucasus and Central Asia* (Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, 2003), 22.

82 Hagelin, 24.

Aktör/Yıl/ Askeri Harcama (2021 dolar kuru sabitıyla milyon \$)	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Azerbaycan	-	315.7	332	167.8	138.7	122.1	140.4	160	208.8	221.5	250.5
Ermenistan	-	146	53.9	-	133.1	114.8	146	144	154.9	157.1	152.5
Gürcistan	-	-	-	-	-	102.5	63.9	61.7	47.5	32.4	41.2

Aktör/Yıl/ Askeri Harcama (2021 dolar kuru sabitıyla milyon \$)	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Azerbaycan	269.7	336.4	407.8	477.2	980.3	1531.6	2061	1820.6	1723.9	3280	3402.8
Ermenistan	150.8	173.7	191.7	234.5	277	324.7	376.8	392.8	410.4	376.1	385.1
Gürcistan	58.9	71.6	99.9	265.4	450.9	892.8	847.5	516.9	387.4	348.6	361.6

Aktör/Yıl/ Askeri Harcama (2021 dolar kuru sabitıyla milyon \$)	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan	3442	3454.7	3671.4	1702.8	1787.4	1880.4	2032.1	2386.6
Ermenistan	433.5	440.2	476.5	468.5	479.5	541.3	674.3	655.1
Gürcistan	328.9	318.6	283.7	304.9	309.4	317.8	313.4	302.9

Tablo-3: Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın 1991-2020 arası yaptığı askeri harcamalar (2021 dolar kuru sabitiyle milyon \$)⁸³

83 "SIPRI Military Expenditure Database," n.d., <https://doi.org/10.55163/CQGC9685>.

**“Küçük Devlet” Kavramı Bağlamında Ermenistan’ın
Trans-Kafkasya Politikasının Analizi (1991-2020)**

Aktör / %’lik oran / Yıl	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Azerbaycan	-	%2.4	%5	%1.95	%2.74	%2.25	%2.32	%2.41	%2.63	%2.27	%2.31
Ermenistan	-	%2.2	%2.3	-	%4.06	%3.28	%3.91	%3.53	%3.7	%3.56	%3.13
Gürcistan	-	-	-	-	-	%2.21	%1.25	%1.14	%0.92	%0.62	%0.74
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Azerbaycan	%2.24	%2.43	%2.63	%2.3	%3.42	%2.86	%3.29	%3.33	%2.79	%4.67	%4.66
Ermenistan	%2.7	%2.73	%2.74	%2.87	%2.95	%3.04	%3.4	%4.16	%4.27	%3.85	%3.58
Gürcistan	%1	%1.07	%1.37	%3.34	%5.22	%9.16	%8.52	%5.61	%3.71	%3.1	%2.98

Aktör / %’lik oran / Yıl	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan	%4.54	%4.56	%5.46	%3.69	%3.76	%3.56	%3.87	%5.39
Ermenistan	%4	%3.94	%4.24	%4.09	%3.85	%4.12	%4.79	%4.98
Gürcistan	%2.57	%2.36	%2	%2.08	%1.97	%1.9	%1.78	%1.81

Tablo-4: Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’ın GSYH’nda askeri harcamaların yüzdesi⁸⁴

Ermenistan’ın Trans-Kafkasya’daki Bölgesel Güçlerle İlişkilerinin Ana Hatları

Ermenistan’ın küçük devlet olarak uyguladığı dış politikasını ve küçük devlet diplomasisini bölgesel güçlerle olan ilişkilerinde de görebilmek mümkündür. Ermenistan’ın RF, Türkiye ve İran’la ilişkileri bölgedeki aktörlerle (Azerbaycan ve Gürcistan) ilişkilerini anlayabilmek açısından da tamamlayıcı niteliktedir. Ermenistan’ın bölgedeki revizyonist politikalarının devamlılığı için RF ile ilişkileri önem arz etmektedir. Soğuk Savaş sonrası dönemde Ermenistan’daki karar alıcılar için RF ekonomik, askeri güvenlik ve insan kaynağı açısından vazgeçilmez bir müttefik olarak görülmektedir. Fatma Didem Ekinci’nin ifadesiyle RF Ermenistan açısından hem dış politik zafiyeti azaltan bir araç hem de dirençlilik unsurlarından biri olarak dikkat çekmektedir⁸⁵. Bu iddiayı tarihsel olarak destekleyecek pek çok örnek bulmak

84 “SIPRI Military Expenditure Database.”

85 Fatma Didem Ekinci, “Küçük Devlet Dış Politikasında Zafiyet ve Dirençlilik,” *Ermeni Araştırmaları*, no. 61 (2018): 71–106.

mümkündür. Dolayısıyla Ermenistan açısından RF, tarihsel müttefik olarak kabul edilmekte olup RF'nin de Ermenistan aracılığıyla Trans-Kafkasya'daki çıkarlarını maksimize ettiğini ileri sürmek mümkündür⁸⁶. Küçük bir devlet olarak RF gibi bir bölgesel gücün desteğini almak ilk bakışta Ermenistan açısından makul ve mantıklı görülmektedir. Zira Karabağ ve çevresindeki yedi rayonun işgal sürecinde gerek RF ordusunun 366. Alayı'nın⁸⁷, gerek Rus özel kuvvetleri Spetnaz'ın Ermenistan'a yardım ettiği iddia edilmektedir⁸⁸. Fakat iki devlet arasındaki müttefiklik ilişkisinin asimetrik niteliği dikkat çekmektedir⁸⁹. RF askeri açıdan Ermenistan'a ağır silahlar verip⁹⁰, Ahılkelek ve Gümrü gibi üslerle Ermenistan'ın kendisini güvende hissetmesini sağlarken ekonomik ve doğal kaynak açısından Ermenistan'ı kendisine bağımlı hale getirmiştir. Örneğin 2014 yılından itibaren RF bin metreküp başına 189 dolara Ermenistan'a doğalgaz satmıştır. Göreli olarak uygun olan doğalgaz satım bedeli karşılığında Gazprom, ArmRosGaz tedarik ve dağıtım şirketlerindeki hisselerini %80'den %100'e çıkarmıştır⁹¹. Bundan önce de Putin iktidara gelir gelmez VTB Bank, Beeline ve Gazprom gibi firmalar aracılığıyla Ermenistan ekonomisinin "Ruslaşması" sürecini hızlandırmıştır⁹². Bunların yanı sıra Rus şirketleri 2007-2013 yılları arasında Ermenistan ekonomisine 2.1 milyar dolar doğrudan yabancı yatırım yapmış, 2015 yılında Ermenistan'ın AEB'e üye olmasıyla iki devlet arasındaki ilişkilerde ekonomik boyut daha derinleşmiştir⁹³. Ermenistan'ın RF'ye yönelik söz konusu bağımlılığını aşabilmesi çok kolay görünmemektedir. Anthony R. Branch'a göre Ermenistan'ın ekonomik açıdan enerji kaynak çeşitliliğini arttırması ve RF dışında kaynaklar bulması gerekmektedir⁹⁴. Şüphesiz Ermenistan'ın RF'ye alternatif arayışı ekonomiyle sınırlı kalmamalıdır. Zira Nisan 2016'da Azerbaycan'ın Karabağ'a yönelik başlattığı askeri operasyonda Ermenistan'ın

86 Ahmet Sapmaz, *Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008): 187-188.

87 Ömer Göksel İşyar, *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2004): 410.

88 İşyar, 345.

89 Cenan Çakmak and Cüneyt M. Özşahin, "Explaining Russia's Inertia in the Azerbaijan-Armenia Dispute: Reward and Punishment in an Asymmetric Alliance," *Europe-Asia Studies* 75, no. 6 (July 2023): 972.

90 Fatma Aslı Kelkitli, "Russian Foreign Policy in South Caucasus Under Putin," *Perceptions* 13, no. 3 (Winter 2008): 86.

91 Vladimir Socor, "Armenia's Economic Dependence on Russia Insurmountable by the European Union," Jamestown, accessed December 22, 2023, <https://jamestown.org/program/armenias-economic-dependence-on-russia-insurmountable-by-the-european-union/>.

92 Marie Lorgeoux, "Armenia: what degree of dependence on Russia?," *REGARD SUR L'EST* (blog), January 17, 2022, <https://regard-est.com/armenia-what-degree-of-dependence-on-russia>.

93 Markarov, Galtsyan and Hayrapetyan: 124-128.

94 Anthony R. Branch, "Armenia and the South Caucasus," *Connections* 17, no. 2 (Spring 2018): 59.

güvenliği ve savunması “barınak sağlayıcılar” tarafından değil, Ermenistan silahlı kuvvetleri tarafından sağlanmıştır⁹⁵.

2020 yılındaki İkinci Karabağ Savaşı da Ermenistan’ın RF odaklı güvenlik anlayışının zafiyetini gözler önüne koymuştur. İkinci Karabağ Savaşı’nın tayin edici şekilde Azerbaycan lehine sonuçlanmasında Azerbaycan ordusunun başarısı kadar Türkiye’nin verdiği destek de önemlidir. Günümüzde görece olarak iyi seyreden Türkiye-Ermenistan ilişkilerine rağmen Ermenistan küçük devlet dış politikası ve diplomasisine uygun olmayan politikalar yürüterek Türkiye ile ilişkilerinde revizyonist tutumlar sergilemiştir. Ermenistan’ın Türkiye karşıtı politikalarının sonucu da 1993 yılında Rus desteğiyle işgal ettiği toprakları kaybetmek olmuştur. Bu çerçevede küçük bir devlet olmasına rağmen Ermenistan, bağımsızlık bildirgesinde Türkiye’nin Doğu Anadolu toprakları için “Batı Ermenistan” ifadesini kullanmış⁹⁶, daha önce bahsedilen ulusal güvenlik strateji belgelerinde Türkiye’yi uzlaşmazlıkla suçlamış⁹⁷, hatta Türkiye’nin Ermenistan’a saldıracağını iddia etmiştir. Fakat Türkiye’nin NATO üyesi olarak Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) üyesi ve RF’nin güvenlik garantörlüğü altındaki Ermenistan’a saldıracağı fikri gerçekçi durmamaktadır⁹⁸ 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddiaları⁹⁹ ve diasporanın etkisine sıkışmış olan ikili ilişkiler 2008 yılından itibaren iki aktör açısından değişmeye başlamıştır. Daha önce ifade edildiği gibi Ermenistan’ın denize çıkışı Gürcistan üzerinden sağlanmakta olup, kısa dönemli krizlere rağmen Ermenistan Gürcistan ile ilişkilerini dengeli bir şekilde sürdürmüştür. 2008 RF-Gürcistan Savaşı Ermenistan’ın güvenli ticari rotasını sekteye uğratmış ve Ermenistan savaş nedeniyle ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. “Beş Gün Savaşı” kaynaklı ekonomik sorunlar Ermenistan’ı alternatif ticari güzergah arayışına yöneltmiş, söz konusu alternatif zorlu gözükse de Türkiye olmuştur. Dolayısıyla Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin 2009 yılında yumuşamasının nedenlerinden biri RF-Gürcistan Savaşı olmuştur. Futbol diplomasisi başta olmak üzere çeşitli araçlarla ilişkiler yumuşatılmaya çalışılsa da söz konusu girişim Ermenistan meclisinin protokolleri onaylamaması ve Türkiye’nin de Zürih Protokolleri’nin uygulanmasının Karabağ Sorunu’nun

95 Ter-Matevosyan, Vahram and Mkrtchyan, 205.

96 “Armenian Declaration of Independence,” n.d., <https://www.gov.am/en/independence/>.

97 “National Security Strategy of the Republic of Armenia.”; “National Security Strategy of The Republic of Armenia.”

98 Branch, 54.

99 1915 Olaylarını soykırım olarak niteleyen Ermenistan’ın söylemlerinden biri de Osmanlı Ermenilerinin tehcire tabii tutulduğudur. Hakim tehcir yaklaşımının yerine yer değiştirme (relocation) yaklaşımının kullanılması daha uygundur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Barış Özdal, “Ermeni Sorununun Analizinde Önemli Bir Parametre: Tehcir,” *Global Strateji Dergisi* 3, no. 10 (Yaz 2007), passim.

çözümüne bağlaması nedeniyle¹⁰⁰ başarısız olmuştur¹⁰¹. Protokollerin onaylanmamasının ardından dönemin Ermenistan Devlet Başkanı Sarkisyan 2011 yılında Türkiye'nin Doğu Anadolu'daki topraklarını “*Batı Ermenistan*” olarak nitelemiş, kendisinin Dağlık Karabağ'ın işgalini yaparak kendi neslinin sorumluluğunu yerine getirdiğini ifade etmiştir¹⁰². Böylelikle Sarkisyan hem Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğüne yönelik tehditlerini tekrar etmiş hem de söz konusu uluslararası hukuka aykırı işgallerin devamlılığı için gelecek nesillere mesaj vermiştir. Böylelikle Ermenistan 2009 protokollerinde yapıcı olmayıp Türkiye gibi bir “*ekonomik barınak*” alternatifini iyi değerlendirememiş, revizyonist söylem ve çabaları İkinci Karabağ Savaşı'na giden süreçte de görüldüğü gibi Ermenistan'ı manevra alanı dar bir dış politikaya itmiştir.

Türkiye gibi görece zor bir “*barınak*”a karşı bölgesel güçlerden İran, Ermenistan açısından barınak ilişkisi kurması daha rahat bir aktör olmuştur. İran Ermenistan'ı Ortadoğu ve Orta Asya'ya bağlayan bir köprü konumundadır. Türkiye ve Azerbaycan ile sorunlu ilişkiler ve 2008 yılında Gürcistan'daki ticaret güzergahında yaşanan sorunlar göz önüne alındığında Ermenistan açısından İran'ın jeopolitik önemi daha iyi anlaşılmaktadır¹⁰³. Ermenistan da İran açısından Trans-Kafkasya'da önemli bir aktördür. İran her ne kadar İslami dayanışma söylemi üzerinden dış politikasını kurgulasa da Trans-Kafkasya'ya reelpolitik ilkeler çerçevesinde yaklaşmaktadır. Hıristiyan bir devlet olmasına rağmen İran'ın bölgedeki müttefiki Ermenistan'dır¹⁰⁴. Bu karşılıklı çıkarlar iki devleti birbirine yakınlaştırmaktadır. Örneğin Koçaryan'ın devlet başkanlığının ilk yedi yılı itibarıyla Ermenistan ve İran'ın ticaret hacimlerinin iki kata yakın arttığı görülmektedir¹⁰⁵. Bunun yanı sıra İran 2015 yılında Ermenistan'ın en büyük on ticaret ortağından biri olmuştur. İran-Ermenistan doğalgaz hattı da iki devletin ilişkilerinde önemli yer tutmaktadır. Keza İran hem doğalgazını

100 Genelde Türkiye-Ermenistan arasındaki kronik sorunlar arasında Ermenistan'ın 1915 olaylarına ilişkin iddiaları, İkinci Karabağ Savaşı öncesinde Karabağ'ın işgali ve Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik toprak talepleri yer almaktadır. Ancak İkinci Karabağ Savaşı'nın sonuna kadar Nahçıvan Krizi de iki devlet arasındaki sorunlar arasında yer almaktadır. Bu konuda bkz. Ayşe Küçük, “Critical Constructivism and ‘Nakhichevan Crisis’: How Did Türkiye Reconstruct Its National Interest?,” *Akdeniz İİBF Dergisi* 23, no. 2 (2023): 200. Bu ve benzeri örneklerden anlaşılacağı üzere Türkiye ve Ermenistan arasında tekrarlayan çatılmalar bulunmaktadır. Bkz. Ayşe Küçük, *Tekrarlayan Çatışmalar Türk(İye)-Yunan(İstan) ve Türk(İye)-Ermeni(stan) İlişkilerinde Algı, Söylem, Siyasa* (İstanbul: Otorite Yayınları, 2023) : 356.

101 Markarov, Galtsyan and Hayrapetyan, 113.

102 Maxime Gauin, “Understanding the Ideological Blockades in Armenia’s Contemporary Politics,” *Caucasus International* 7, no. 1 (Summer 2017): 138.

103 Markarov, Galtsyan and Hayrapetyan, 122.

104 Brenda Shaffer, “Iran’s Policy toward the Caucasus and Central Asia,” *The Central Asia-Caucasus Analyst*, August 17, 2022: 1.

105 Elnur Kelbizadeh, “Robert Koçaryan’ın Cumhurbaşkanlığı Döneminde Ermenistan-İran İlişkileri,” *Ermeni Araştırmaları* 62 (2019): 80.

Trans-Kafkasya bölgesinde ulaştırabilmiş hem de Ermenistan RF’ye olan doğal gaz bağımlılığını kısmen azaltabilmiştir. Bu çerçevede Ermenistan, 2016 Nükleer Anlaşması’nın imzalanmasını ve İran üzerindeki ticari ve finansal kısıtlamaların kalkmasını memnuniyetle karşılamıştır. Ekonomik ilişkilerin yanı sıra iki devlet arasındaki ortak noktalardan biri de Türkiye ve Azerbaycan’a yönelik tutumlarındaki benzerliktir. Söz konusu ortak rakipler de İran ve Ermenistan’ı birbirine yaklaştırmaktadır¹⁰⁶. İran Ermenistan açısından iyi bir müttefik gibi görülmektedir. Fakat iki devlet arasındaki ilişki, izole edilmiş aktörler arasındaki simbiyotik bir ilişki tipidir. Bu ortak nokta da kader birliği anlamında bir avantaj olarak değerlendirilebilir ancak Ermenistan’ın bu ilişki tipinde İran’a daha fazla ihtiyacı olduğu görülmektedir¹⁰⁷. Anlaşılacağı üzere küçük bir devlet olarak Ermenistan açısından İran, RF’ye alternatif barınaklardan biri olarak görülebilir ancak RF’de olduğu gibi İran ile ilişkilerde de yapısal asimetrik diplomatik ilişki tipi potansiyeli görülmektedir.

Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere Ermenistan’ın bölge devletleriyle ilişkilerine yönelik revizyonist tutumu bölgeyi çevreleyen bölgesel güçlerle olan ilişkisinde de devam etmiş, Ermenistan dış politik açmazlarıyla diplomatik açıdan manevra alanını daraltmıştır.

Sonuç

Ermenistan’ın küçük bir devlet olarak 1991-2020 yılları arasında uyguladığı dış politika ve diplomasi açmazlarının fazla olduğu iddia edilebilir. Çoğu küçük devlet gibi Ermenistan da siyasi varlığını sürdürmek için barınak aktörlere ihtiyaç duymuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemin ilk yılları itibarıyla RF’nin askeri, güvenlik ve ekonomik barınağı Ermenistan’ın uluslararası hukuka aykırı ve Hay-Dat’ın “*Büyük Ermenistan*” amacına yönelik politikaları yürütmesini olanaklı kılmıştır. Fakat Ermenistan, Rus desteği ile güvenliğini sağlasa da Rus firmalarının Ermenistan’da artan etkisi Ermenistan’ın egemenliğini sorgulanır hale getirmiştir. Başka bir ifadeyle Ermenistan askeri-güvenlik barınak için ekonomik bağımlılığı tercih etmiş, RF tarafından sağlanan ekonomik barınak da bağımlılığı arttırmış ve iki devlet arasında asimetrik bir ilişki oluşturmuştur.

Jeopolitik derinlik ve doğal kaynaklar açısından Gürcistan ve Azerbaycan’a karşı dezavantajları olmasına rağmen Ermenistan gerek Azerbaycan’ın gerek de bölgesel bir güç olan Türkiye’nin toprak bütünlüğüne aykırı politikalar

106 Markarov, Galtsyan and Hayrapetyan, 122-124.

107 Zeynep Kaya, “Iran and Armenia,” *Review of Armenian Studies* 24 (2011): 168.

yürütmeye devam etmiştir. Ermenistan'ın görelî iyi ilişkilerinin olduğu Gürcistan'la da Cavahetya Ermenileri üzerinden potansiyel sorunu bulunmaktadır. Karadeniz'e çıkış açısından Gürcistan'ın RF ile yaşadığı sorunlar Ermenistan ekonomisini de zor duruma sokmuştur. Türkiye bu sorunda Ermenistan tarafından alternatif ticari rota olarak belirlenmiş ama 1915 olaylarına ilişkin iddiaların ve diasporanın etkisiyle Türkiye gibi bir barınak potansiyeli aktörü Ermenistan iyi kullanamamıştır. Günümüzde özellikle İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan yeni konjunktürde Ermenistan'ın özellikle Türkiye ile ilişkilerinde daha gerçekçi politikalar yürüttüğü görülmektedir. Ermenistan, Türkiye ile ilişkilerinin yanı sıra Avrupa Birliği (AB), ABD ve NATO ile ilişkilerini de geliştirme yoluna gitmiştir. Ermenistan'ın Eylül 2023'te ABD ile yaptığı askeri tatbikat, 19 Şubat-1 Mart 2024 tarihleri arasında NATO'nun Regex-2024 tatbikatına katılması ve Fransa ile yaptığı savunma anlaşması Batı ile yürütülen olumlu ilişkilere örnek gösterilebilir.

Genel ve soyut olarak ifade etmek gerekirse Ermenistan 1991-2020 yılları arasında kısıtlı dış politika aparatlarına rağmen revizyonist ve saldırgan politikalar yürüterek hem bölgesel işbirliği olanaklarından dışlanmış hem de RF odaklı güvenlik politikasıyla egemenliğini tartışmalı hale getirmiştir. Böylelikle Ermenistan'ın Trans-Kafkasya'daki bölgesel güvenliği tehdit eden ve bozan 1991-2020 yılları arasındaki politikalarının maliyeti yüksek olmuştur. Ayrıca bağımsızlık bildirisinde belirtilen tamamlayıcılık ilkesinin 1991-2020 yıllarında pratiğe geçemediği ve küçük bir devlet olarak Rus hegemonyasına karşı alternatif oluşturamadığı görülmektedir. Günümüzde İkinci Karabağ Savaşı sonrası oluşan konjunktürde Ermenistan'ın küçük devlet dış politikası ve diplomasisini uygulamaya yönelik tamamlayıcı alternatifleri yarattığı da iddia edilebilir. Ermenistan'ın küçük devlet politikasındaki başarısının 1991-2020 yılları arasındaki açmazlarından kurtulabilmesiyle doğru orantılı olduğu iddia edilebilir.

KAYNAKÇA

“Armenian Declaration of Independence,” n.d.

<https://www.gov.am/en/independence/>.

Bakshiyeva, Yegane. “Threats and Provocations Originating from The Republic of Armenia Towards the Water Resources of The Republic of Azerbaijan.” *Review of Armenian Studies*, no. 40 (2019): 113–31.

Baldacchino, Godfrey. “Thucydides of Kissinger? A Critical Review of Smaller State Diplomacy.” In *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience*. New York: Palgrave Macmillan, 2009.

Biletska, Yuliya and Tuncel, Turgut Kerem. “Ahıska Türklerinin Gürcistan’a Geir Dönüşü ve ‘Ermeni Faktörü.’” In *Gürcistan’daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*, 319–46. Ankara: Terzi Yayıncılık, 2016.

Brady, Anne-Marie. “Small States and the Turning Point in Global Politics.” In *Small States and the New Security Environment*. Cham: Springer, 2021.

Branch, Anthony R. “Armenia and the South Caucasus.” *Connections* 17, no. 2 (Spring 2018): 47–60.

Cabbarlı, Hatem. “Ermenistan Dış Politikasını Belirleyen Ögeler ve Kavramsal Yaklaşım.” In *Ermenistan Dış Politikası (1991-2019)*, 1–79. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2020.

———. “Ermenistan’ın Bölge Politikasında Gürcistan: Tarihi Süreçte Karşılıklı İlişkiler” 6 (Yaz 2002): 158–81.

———. “Rusya’da Ermeni Diasporası: Oluşumu ve Faaliyetleri.” *Ermeni Araştırmaları* 3 (2001): 131–52.

Çakmak, Cenap and Özşahin, Cüneyt M. “Explaining Russia’s Inertia in the Azerbaijan-Armenia Dispute: Reward and Punishment in an Asymmetric Alliance.” *Europe-Asia Studies* 75, no. 6 (July 2023): 972–88.

Çoban Öztürk, Ebru. “Diaspora ve Dış Politika: Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Diasporanın Rolü.” *Ermeni Araştırmaları*, no. 46 (2013): 143–62.

- Crispolti, Valerio. “Do Small States Need Large External Buffers? Evidence from an Event-Study Analysis.” In *Handbook of Small States*. Routledge, 2018.
- Crowards, Tom. “Defining the Category of ‘Small States.’” *Journal of International Development*, no. 14 (2002): 143–79.
- De Waal, Thomas. *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War*. New York & London: New York University Press, 2003.
- Ekinci, Fatma Didem. “Güney Kafkasya’da İki-Tarafılığın İzlerini Bağlamsallaştırmak: Ermenistan ve Gürcistan Örneği.” *Ermeni Araştırmaları* 63 (2019): 83–113.
- . “Küçük Devlet Dış Politikasında Zafiyet ve Dirençlilik.” *Ermeni Araştırmaları*, no. 61 (2018): 71–106.
- Gauin, Maxime. “Understanding the Ideological Blockades in Armenia’s Contemporary Politics.” *Caucasus International* 7, no. 1 (Summer 2017): 137–48.
- Göka, Erol. “Ermeni Sorunu’nun (Gözden Kaçan) Psikolojik Boyutu.” *Ermeni Araştırmaları*, no. 1 (May 2001): 128–38.
- Hagelin, Björn. “Arms Transfers to the South Caucasus and Central Asia Compared, 1992–2002.” In *Armament and Disarmament in the Caucasus and Central Asia*, 21–31. Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, 2003.
- İsmayılov, Meşdi and Özdal, Barış. “Sosyal Teori Bağlamında Ermeni Milliyetçiliğinin Tarih ve Coğrafya Retoriği.” *Ermeni Araştırmaları*, no. 61 (2018): 31–70.
- İşyar, Ömer Göksel. *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2004.
- Jane, Murat. *Rusya Federasyonunun Trans-Kafkasya Politikasının Analizi: Süreklilik Mi Dönüşüm Mü?* 1st ed. Bursa: Dora Yayıncılık, 2020.
- . In *Analysis of Nikol Pashinyan’s Performance In Digital Diplomacy From The Tovuz Crisis To The 2020 Nagorno-Karabakh Ceasefire Agreement*, 10. İstanbul, 2023.

- Kasım, Kamer. “Armenia’s Foreign Policy: Small State Irredentism.” *Review of Armenian Studies*, no. 25 (2012): 133–50.
- Kaya, Zeynep. “Iran and Armenia.” *Review of Armenian Studies* 24 (2011): 153–72.
- Kelbizadeh, Elnur. “Robert Koçaryan’ın Cumhurbaşkanlığı Döneminde Ermenistan-İran İlişkileri.” *Ermeni Araştırmaları* 62 (2019): 73–94.
- Kelkitli, Fatma Aslı. “Russian Foreign Policy in South Caucasus Under Putin.” *Perceptions* 13, no. 3 (Winter 2008): 73–91.
- Keohane, Robert O. “Lilliputians’ Dilemmas: Small States in International Politics.” *International Organization* 23, no. 2 (April 1969): 291–310. <https://doi.org/10.1017/S002081830003160X>.
- Kopecek, Vincent. “Nagorno-Karabakh and Javakhati: Two Different Trajectories of Armenian Separatist Movements.” In *De Facto States in Eurasia*, 109–35. London & New York: Routledge, 2020.
- . “The Nagorno-Karabakh Republic And the Republic of Armenia: Who Instrumentalizes Whom?” In *De Facto States in Eurasia*, 208–24. London & New York: Routledge, 2020.
- Küçük, Ayşe. “Critical Constructivism and ‘Nakhichevan Crisis’: How Did Türkiye Reconstruct Its National Interest?” *Akdeniz İİBF Dergisi* 23, no. 2 (2023): 200–210.
- . *Tekrarlayan Çatışmalar Türk(Iye)-Yunan(Istan) ve Türk(Iye)-Ermeni(Stan) İlişkilerinde Algı, Söylem, Siyasa*. İstanbul: Otorite Yayınları, 2023.
- Lewis, Vaughan A. “Foreword: Studying Small States over the Twentieth into the Twenty-First Centuries.” In *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience*. New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Lorgeoux, Marie. “Armenia: what degree of dependence on Russia?” *REGARD SUR L’EST* (blog), January 17, 2022. <https://regard-est.com/armenia-what-degree-of-dependence-on-russia>.
- Maden, Tuğba Evrim. “Azerbaycan’da Su Kıtılığı ve Ermenistan İle Sarsang Rezervuarı Sorunu.” *Ermeni Araştırmaları* 52 (2015): 189–220.

- Markarov, Alexandr and Davtyan, Vahe. "Post-Velvet Revolution Armenia's Foreign Policy Challenges." *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 26, no. 4 (Fall 2018): 531–46.
- Markarov, Alexandr, Galtsyan, Narek S., and Hayrapetyan, Grigor. "The Main Dimensions and Issues of Armenia's Foreign Security Policy." In *Values and Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia*, 107–44. Tbilisi: Universal, 2016.
- Miarka, Agnieszka and Lapaj-Kucharska, Justyna. "Armenian Foreign Policy in the Wake of the Velvet Revolution." *European Politics and Society* 23, no. 5 (2022): 698–711.
- Minasyan, Sergey. "Armenia's Attitudes Towards Its Past: History and Politics." *Caucasus Analytical Digest*, no. 8 (July 17, 2019): 10–13.
- "Montevideo Convention on the Rights and Duties of States." Accessed August 20, 2023. <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/01/1-02/rights-duties-states.html>.
- "National Security Strategy of the Republic of Armenia." https://www.files.ethz.ch/isn/155589/Armenia%20National%20Security%20Strategy%202007_eng.pdf, n.d. Accessed December 3, 2023.
- "National Security Strategy of The Republic of Armenia," n.d. <https://phlconnect.ched.gov.ph/admin/uploads/add217938e07bb1fd8796e0315b88c10/2020-National-Security-Strategy.pdf>.
- Neumann, Iver B. and Gstöhl, Sieglinde. "Introduction: Lilliputians in Gulliver's World?" In *Small States in International Relations*, 3–36. Seattle: University of Washington Press, 2006.
- Özdal, Barış. "AGİ(K)T Minsk Grubu'nun Dağlık Karabağ Sorunu'nun Barışçıl Yöntemlerle Çözüm(Süzlüğü) Sürecinde Başarısız Olma Nedenlerinin Analizi." In *Karabağ: Dünü, Bugünü, Yarını*, 135–63. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- . "Ermeni Sorununun Analizinde Önemli Bir Parametre: Tehcir." *Global Strateji Dergisi* 3, no. 10 (Yaz 2007): 95–104.
- Paronyan, Hayk. "Armenian Foreign Policy between Eurasian and European Integration Models." *Eastern Journal of European Studies* 12, no. 1 (June 2021): 258–73.

- Pazarıcı, Hüseyin. *Uluslararası Hukuk*. 2. Baskı. Ankara: Turhan Kitabevi, 2004.
- Rogers, James. “Small States, Great Powers and Armed Drones.” In *Small States and the New Security Environment*. Cham: Springer, 2021.
- Roren, Pal and Wivel, Anders. “King in the North: Evaluating the Status Recognition and Performance of the Scandinavian Countries.” *International Relations* 37, no. 2 (2023): 298–323.
- Sapmaz, Ahmet. *Rusya’nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye’ye Etkileri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.
- Shaffer, Brenda. “Iran’s Policy toward the Caucasus and Central Asia.” *The Central Asia-Caucasus Analyst*, August 17, 2022.
- “SIPRI Military Expenditure Database,” n.d.
<https://doi.org/10.55163/CQGC9685>.
- Socor, Vladimir. “Armenia’s Economic Dependence on Russia Insurmountable by the European Union.” Jamestown. Accessed December 22, 2023.
<https://jamestown.org/program/armenias-economic-dependence-on-russia-insurmountable-by-the-european-union/>.
- Ter-Matevosyan, Vahram and Currie, Brent. “A Conflict That Did Not Happen: Revising the Javakh Affair in Georgia.” *Nations and Nationalism* 25, no. 2 (August 2018): 1–21.
- Ter-Matevosyan, Vahram and Mkrtychyan, Narek. “The Conduct of Armenian Foreign Policy: Limits of the Precarious Balance.” In *Small States and the New Security Environment*, 203–15. Cham: Springer, 2021.
- Terzyan, Aram. “The Evolution of Armenia’s Foreign Policy Identity: The Conception of Identity Driven Paths. Friends and Foes in Armenian Foreign Policy Discourse.” In *Values and Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia*, 145–83. Tbilisi: Universal, 2016.
- Thorhallsson, Baldur. “Studying Small States: A Review.” *Small States & Territories* 1, no. 1 (2018): 17–34.
- Tonoyan, Artyom. “Rising Armenian-Georgian Tensions and the Responsibility of a New Ethnic Conflict in the South Caucasus.” *Demokratizatsiya* 18, no. 4 (Fall 2010): 287–308.

- Tüysüzoğlu, Göktürk. “Gürsictan’da Muhtemel Bir Ayrımlıkçı Bölge: Samtske-Cevahati.” *Karadeniz Araştırmaları* 14, no. 55 (Güz 2017): 67–83.
- Vaicekauskaitė, Zivile Marija. “Security Strategies of Small States in a Changing World.” *Journal on Baltic Security* 3, no. 2 (2017): 7-15.
- Valiyev, Javid. “Foreign Policy of Azerbaijan in 25 Years of Independence: Priorities, Principles and Achievements.” *Caucasus International* 7, no. 1 (Summer 2017): 29–46.
- Wakizaka, Keisuke. “Ermenistan’ın Ulus-Devlet İnşası ve Meşruyetinde, Ermeni Meselesi ve Karabağ Sorununun Rolü.” *Yeni Türkiye*, no. 60 (2014): 1–12.
- Wivel, Anders. “The Grand Strategies of Small States.” In *The Oxford Handbook of Grand Strategy*, 490-506. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Yavuz, M. Hakan, and Michael M. Gunter. *The Karabakh Conflict between Armenia and Azerbaijan: Causes & Consequences*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2023.